
УДК 81'161.2'366.5

Катерина Симонова (м. Київ)

ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ ДІЄСЛОВА: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ

У статті схарактеризовано два полярні підходи до вивчення граматичних категорій дієслова у сучасному українському мовознавстві — традиційний (або нормативно-описовий) і новітній (або функційно-категорійний). Зосереджено увагу на дискусійних питаннях, що стосуються визначення статусу дієслівних категорій у граматичній структурі мови, їхньої кількості та графемного складу.

Ключові слова: дієслово, граматична (морфологічна) категорія, власне-дієслівні категорії, невластне-дієслівні категорії, міжривневі категорії.

У центрі пильної уваги українських мовознавців упродовж останніх десятиліть перебувають питання, пов'язані із загальною теорією граматичного ладу мови, з усебічним, комплексним вивченням його компонентів. Граматичний лад учені справедливо визнають надзвичайно складним явищем [8: 1]. Складність розуміння теоретичних засад граматичного ладу мови зумовлена передусім неоднозначним розв'язанням проблеми його системно-структурної організації, зокрема наявністю різних концептуальних підходів до аналізу виокремлюваних у ньому граматичних одиниць. При цьому важливо наголосити на тому, що, як зауважував відомий мовознавець А. Білецький, «кожна наука (а не тільки мовознавство) не може залишатися незмінною, доки нею займаються вчені-дослідники. В цьому полягає відмінність науки від схоластики, бо дослідні горизонти науки постійно розширюються, адже вона збагачується новими фактами, новим їх розумінням, новими теоріями» [2: 42].

Грамматичний лад сучасної української літературної мови характеризується наявністю абстрактних за своєю природою понять, що відбивають позамовну діяльність і типологічні особливості всієї мовної структури. У результаті їх поглибленого пізнання створюються найзагальніші інтегральні одиниці, позначувані терміном *граматичні ка-*

тегорії. Реалізуючись у системі мови, граматичні категорії «являють собою ядерні компоненти мовної організації, пронизують усю її структуру» та ґрунтуються на корелятивній взаємозалежності між двома або більшою кількістю граматичних значень, виражених певною системою співвідносних граматичних форм [11: 1].

У сучасних дослідженнях поняття граматичної категорії більшою мірою опрацьовано на матеріалі морфологічних категорій, які сконцентровано у двох центральних частинах мови — іменнику і дієслові. Тому у сфері морфології як одному з рівнів граматики зазвичай оперують поняттям і відповідним терміном *морфологічна категорія*, що виступає визначальним чинником оформлення частиномовної семантики лексичних одиниць.

З'ясування сутності поняття *граматична (морфологічна) категорія* належить до принципово важливих питань граматичної теорії, що зумовлене не лише важливістю його в граматиці як науці, але й тим, що, за спостереженням І. Кучеренка, «у сучасних мовознавчих працях використовують його дуже часто з різним значенням, внаслідок чого воно набуло і далі продовжує набувати все більше невизначеного змісту, стає невиразним у своєму обсязі, що призводить до різного розуміння самої граматики, до невизначеності її як науки» [12: 44]. Учений констатував той факт, що майже кожне явище має два тлумачення — «нормативне» (назване ще «шкільним», «традиційним») і «наукове» [там само: 7]. А це, безперечно, ускладнює розуміння сутності багатьох явищ, пов'язаних із вивченням граматичної структури мови та її одиниць. Особливо це позначається на навчальному процесі у вищій школі, де викладач має не лише ознайомити майбутніх фахівців-філологів із основами теорії сучасної лінгвістичної науки, а й пробудити в них інтерес до творчого сприйняття наявних у ній дискусійних питань, прищепити навички вмотивованого аналізу лінгвістичних явищ, визначивши при цьому свою чітку позицію.

Традиційний підхід, ретельно описаний протягом багатовікової історії граматичної думки в Україні, що ґрунтується в основному на формально-значенневих засадах, виявився надто стійким, свідченням чого є не лише навчально-методична література з курсу «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» для студентів-філологів, а й відповідний академічний курс [17].

Інший, новітній, підхід, що в описах граматичного ладу мови спирається на два основні методологічно вагомні концепти — семантичний і функціональний — і який у сучасних дослідженнях кваліфікують як функційно-категорійний, на жаль, «досі не відображається в навчальних курсах усіх рівнів мовознавчої освіти» [10: 4]. І це при тому, що «граматична теорія...повинна враховувати всі можливі підходи до аналізу граматичної структури мови» [5: 41]. Функційно-категорійний підхід не заперечує традиційного, враховує його здобутки, однак його концептуальні положення ґрунтуються на комплексному поєднанні формально-граматичних (від форми до значення) і семантико-граматичних

(від значення або функції до форми) особливостей аналізованих мовних явищ. Цей підхід у сучасному українському мовознавстві набув поширення передусім завдяки дослідженню граматичної структури мови відомих учених — І. Вихованця, А. Загнітка, К. Городенської, В. Ожогана, Н. Костусяк, Т. Масицької та ін., праці яких окреслили новий етап у вивчення граматичної системи мови, кардинальну зміну самого погляду на об'єкт наукового аналізу.

Під впливом нових поглядів на сутність морфологічних класів слів (частин мови) і властивих їм граматичних категорій у 1993 р. створено підручник «нового покоління» (як його задекларовано у передмові), призначений для студентів-філологів [1], однак, як засвідчує практика, він так і не знайшов свого впровадження у вищій школі, оскільки швидше є монографічним дослідженням, ніж навчально-методичним посібником широкого профілю, вкрай необхідним для якісно нової підготовки фахівців.

Результатом теоретичних узагальнень проблемних питань морфології у галузі вивчення частин мови як основних морфологічних одиниць і підпорядкованих їм граматичних категорій, парадигм і форм стала фундаментальна праця «Теоретична морфологія української мови» (автори: І. Вихованець і К. Городенська), у якій з погляду функційно-категорійної теорії апробовано теоретичні засади нової академічної граматики української мови [4]. Зазначена праця орієнтована не лише на мовознавців-науковців, а й на викладачів і студентів-філологів, а також на вчителів, які мають бути ознайомлені з новітньою теорією граматичного ладу рідної мови, пробуджувати в учнів зацікавлення новими підходами до його вивчення, а отже, поступово впроваджувати нові ідеї і в навчальний процес.

З досвіду викладання навчальної дисципліни «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» чи не найскладнішою і дискусійною постає проблема теорії граматичних категорій у системі дієслова, зокрема визначення їхнього складу і статусу як одиниць, що мають стосунок не лише до морфології (бо виокремлюються у дієслові як морфологічному класі слів), а й до інших рівнів граматики — словотвірного і синтаксичного. Для успішного розв'язання проблемних питань граматики, як зауважує І. Вихованець, «потрібні аргументи на користь того, що виділювані категорії мають підґрунтя у плані лінгвістичної онтології, а не є наслідком суб'єктивних теоретичних побудов» [3: 89]. Визначаючи склад і статус граматичних категорій, на думку вченого, слід враховувати також питання їхньої похідності/непохідності у сфері дієслова, що впливає на їх кваліфікацію.

Дієслово — універсальний, складний за будовою та найбільшою кількістю граматичних категорій, значень, форм і парадигм лексико-граматичний клас слів. Тому його поряд із іменником у новітніх дослідженнях безспідставно визначено як центральну частину мови. Саме в цих двох частинах мови сконцентровано граматичні категорії *роду, числа, відмінка, особи, часу, способу, виду, стану*, які в морфологічному

плані відмежовують одну частину мови від іншої. Однак граматичні категорії в дієслові, порівняно з граматичними категоріями іменника, мають складніший характер як щодо кількісного вияву, так і щодо визначення статусу, що впливає із їхнього функціонального призначення в граматичній системі мови. Крім того, такі властиві іменникові незалежні граматичні (морфологічні) категорії, як *рід*, *число*, *особа*, в дієслові мають похідний характер і залежать від сполучуваного з дієсловом опорного іменника у структурі синтаксичних одиниць.

Розгляд дієслівних категорій у плані їхньої кількості і функціонального навантаження, а отже, визначення статусу, ускладнюється тим, що, як уже зазначалося, погляди вчених на окремі граматичні категорії у традиційній граматиці та новітніх дослідженнях функційно-категорійного спрямування не завжди збігаються, іноді є суперечливими, тому потребують переконливої аргументації. Труднощі у виділенні дієслівних граматичних категорій, як зазначає К. Городенська, зумовлені неоднозначним тлумаченням їхнього плану змісту або підґрунтя в плані лінгвістичної онтології [5: 42]. Особливо слід зважати на те, що дієслівні категорії перебувають у тісному взаємозв'язку, взаємозумовленості та взаємопроникненні, через що значення однієї категорії нерідко вкладається в значення іншої та виходить за межі власне-морфології. Тож деякі з них перебувають і в сфері інших мовних рівнів. На прикладі граматичних категорій дієслова виразно простежується у їхньому складі три угруповання, що репрезентують ознаки трьох рівнів граматики — морфологічного, словотвірного і синтаксичного. Саме це дало підстави вченим кваліфікувати їх як *міжрівневі*, тобто такі, що виявляють ознаки двох або більше граматичних рівнів [4: 139].

Власне-морфологічними, тобто категоріями словозмінного типу, у новітніх дослідженнях визначено лише дві непохідні категорії — *часу* і *способу*: протиставлювані в них форми (грамеми) виражають тотожне лексичне значення і розрізняються тільки семантикою протиставлюваних форм цих категорій. Крім того, вони мають і виразні морфологічні (словозмінні) показники — закінчення особової парадигми. У традиційних граматиках, окрім зазначених, до категорій словозмінного типу зараховано і категорію *виду* [7: 364; 17: 338; 18: 269; 6: 172; 19: 364; 20: 117-118], щоправда, іноді із застереженням: «дієслова протилежних видів, що розходяться за лексичним значенням, не вважаються видовою парою» [13: 164]. Категорію виду в новітніх дослідженнях кваліфіковано як міжрівневу *морфолого-словотвірну* (про це див. далі). Такого ж статусу надано і виокремлюваній категорії *родів дієслівної дії* (РДД), яка тісно пов'язана з категорією виду, проте, на відміну від видових пар, протиставлювані за родами дієслівної дії дієслова є різними лексемами, оскільки одна з них містить додаткову сему, що характеризує дію, процес за певною ознакою [4: 235]. Міжрівневими *морфолого-словотвірносинтаксичними* категоріями визначено взаємопов'язані категорії *стану* і *перехідності / неперехідності*, тоді як традиційно їх кваліфікують як *морфолого-синтаксичні* [17: 399] або як *лексико-синтаксичні* [19: 372].

Спостерігаємо розбіжності у поглядах учених на граматичні категорії дієслова і в плані термінологічного вираження найзагальніших ознак, зокрема їхнього вияву в докатегорійних утвореннях, що належать до дієслівної парадигми. Такими утвореннями традиційно вважають *дієвідмінювані*, або в іншому термінологічному вираженні — *особові*, чи *предикативні* форми, і *недієвідмінювані*, або *неособові*, чи *непредикативні*. У складі дієвідмінюваних форм розглядають *особово-часові* та *особово-способові* форми, а в складі недієвідмінюваних — *дієприкметник*, *дієприслівник*, *інфінітив* [17: 33; 19: 363; 18: 266; 20: 114], до яких додано також споріднені з дієприкметником *предикативні*, або *присудкові форми на -но, -то* [1: 157-158]. Останні в новітніх дослідженнях кваліфіковано як *категорію результатива* [4: 243], що за семантикою, формально-граматичними та семантико-синтаксичними характеристиками тісніше, ніж дієприкметник і дієприслівник, пов'язані з дієсловом [там само: 290].

Дієслівні категорії, що властиві всім зазначеним докатегорійним утворенням, традиційно кваліфікують як *загальнодієслівні*. До них зараховують: за ознакою поєднуваності дієслова з іменником — категорію *особовості / безособовості*, або *персональності / імперсональності*; за семантико-морфологічною ознакою стосунку дії до внутрішньої межі — категорію *аспектуальності*; за ознакою поєднуваності дієслова з іменником у функції прямого додатка — категорію *перехідності / неперехідності*. При цьому зазначають, що кожна із цих категорій розпадається на низку підпорядкованих їм морфологічних категорій [1: 159]. До загальнодієслівних категорій зараховують категорії *виду* і *перехідності / неперехідності* та тісно пов'язану з останньою категорію *стану* [17: 300; 18: 266; 19: 371; 20: 121–122]. У новітніх дослідженнях залежно від зв'язку граматичних категорій із семантикою дієслова та за ознакою похідності / непохідності їх поділяють на *власне-дієслівні* та *невласне-дієслівні* [4: 223], що, на наш погляд, виразніше відбиває їхню специфіку функціонування в сфері дієслова.

Найповніше семантико-граматичну природу дієслова відбивають *власне-дієслівні* категорії, до яких належать категорії *часу*, *способу* і *виду*: причому перші дві у новітніх дослідженнях визначено як *центральні*, а останню — як *центральньо-периферійну* змішаного типу, оскільки, з одного боку, вона є семантично мотивованою та непохідною, а з іншого — виявляє транспозиційний характер. За спостереженням І. Вихованця, категорія виду відіграє менш помітну роль у конструюванні семантико-синтаксичної та формально-семантичної структури речення [3: 91,102]. Змішаний характер ця категорія виявляє також у тому, що, на відміну від категорії часу і способу, вона може транспонуватися у похідні від дієслова інші лексико-граматичні класи слів, а саме: віддієслівні іменники (пор. *читання* — опредметнена дія, спрямована на завершення, і *прочитання* — дія завершена); віддієслівні прикметники (*читаний* — *прочитаний*); віддієслівні прислівники (*читаючи* — *прочитавши*).

Невласне-дієслівні граматичні категорії — *особи*, *роду* і *числа* — в дієслові мають похідний характер і залежать від зв'язку дієслова з опорним іменником, у якому вони є незалежними, непохідними.

Прихильники традиційних поглядів на кваліфікацію дієслівних граматичних категорій, крім *загальнодієслівних*, виокремлюють і *часткові*, тобто такі, які мають вияв лише в деяких дієслівних утвореннях. До них зараховують категорію часу та зазначають, що вона не властива тільки інфінітиву [17: 301], тоді як у новітніх дослідженнях спростовано наявність цієї категорії і в способових формах дієслова та в дієприкметнику і дієприслівнику [4: 286-287, 320]. Принагідно зазначимо, що дієприкметник і дієприслівник традиційно кваліфікують як невідмінювані форми дієслова, а в новітніх дослідженнях дієприкметник розглядають, з одного боку, у сфері прикметника, а з іншого, — у сфері дієслова; дієприслівникові надано статус віддієслівного прислівника, а відповідно заперечено і наявність у нього власне-дієслівної категорії часу [там само].

Помітні розходження спостерігаємо не лише в термінологічному вираженні понять, пов'язаних із загальними особливостями функціонування граматичних категорій у різних дієслівних утвореннях, а й у визначенні їхньої кількості, граматичного статусу і графемного складу.

Особливо дискусійною постає проблема статусу категорій *перехідності / неперехідності* та *стану*, що мають вияв у синтаксичних зв'язках дієслова з іменниками у відповідних відмінкових формах (суб'єктами й об'єктами дії).

Традиційно в українському мовознавстві досі розрізняють три стани: *активний* (або *дійсний*), *пасивний* і *зворотно-середній* [7: 365; 18: 276; 20: 123], натомість уже в академічній граматиці сучасної української літературної мови і в більшості навчальних посібників виокремлюють лише два стани: *активний* і *пасивний* [1: 236; 6: 189; 13: 177-178; 17: 399; 19: 371]. При цьому вчені зауважують, що протиставлювані корелятивні дієслівні форми активу і пасиву хоч і мають морфологічне вираження, однак виявляють своє категорійне призначення в синтаксичних конструкціях, тобто мають синтаксичне спрямування; крім того, станові відношення виявляються лише в перехідних дієсловах, а неперехідні дієслова перебувають поза становою співвіднесеністю [14: 4-6]. Значення активу, за спостереженням В. Русанівського, виражається морфологічними формами, а значення пасиву — морфологічними і синтаксичними [там само: 35-36].

У новітніх дослідженнях на основі двобічної концепції граматичної категорії стану принципово переглянуто її традиційно визначений статус, зокрема заперечено морфологічний характер, оскільки враховано системні взаємовідношення двох класів дієслів — із семантикою дії і з семантикою стану [4: 243]. Ці відношення зосереджено у словотвірній системі, адже постфікс *-ся*, який традиційно вважають основним засобом творення пасивних форм від активних, функціонує як виразник різних словотвірних значень зворотних дієслів, утворених від перехідних дієслів. У такому разі йдеться про творення нової лексеми [9: 194], у результаті чого скориговано парадигму конструкцій пасивного стану, а саме: з неї вилучено ті конструкції, до складу яких входять дієслова з постфіксом *-ся*. Опозицію актив/пасив, отже, становлять протиставлювані конструкції, сформовані перехідними

дієсловами зі значенням дії та конструкції з пасивними дієприкметниками або предикативними формами на **-но**, **-то** зі значенням результативного стану, що є лексичними дериватами щодо вихідних перехідних дієслів [там само]. Здатність чи нездатність дієслова сполучатися з іменником у функції прямого додатка прихильники новітніх поглядів розглядають як таку, що ґрунтується на синтаксичних ознаках *валентності* дієслів. Доказом синтаксичної орієнтації категорії стану є те, що вона як виразник суб'єктно-об'єктних відношень є основою формування і семантико-синтаксичного розмежування активних і пасивних конструкцій у структурі речення. Зазначені спостереження дали підстави вченим кваліфікувати категорію стану як міжрівневу, а саме: як *морфолого-словотвірно-синтаксичну* [4: 243].

По-різному визначають і статус категорії перехідності / неперехідності в традиційному мовознавстві і в новітніх дослідженнях. Основою поділу дієслів на перехідні та неперехідні й існування відповідної дієслівної категорії традиційно вважають синтаксичну ознаку, зокрема здатність / нездатність дієслова поєднуватися з іменником у формі знахідного відмінка без прийменника (або родового відмінка зі значенням партитивності чи з часткою **не** при дієслові), тобто у функції прямого додатка. При цьому вчені визнають, що хоча сталих морфологічних ознак, які б розрізняли перехідні дієслова від неперехідних, не існує, тісний зв'язок категорії перехідності / неперехідності з категорією стану, яка виявляється і в морфологічних формах, дає підстави кваліфікувати її і як морфологічну [17: 331]. Зважаючи на те, що ця категорія спирається на валентнісні та значеннєві ознаки відповідних дієслів, її кваліфікують і як *лексико-синтаксичну* [19: 372; 20: 122].

У «Теоретичній морфології...» розширено обсяг поняття «синтаксична ознака» щодо цієї категорії. Зокрема, зазначено, що «в контексті сучасного багатовимірного підходу до визначення синтаксичної структури речення вона охопить семантико-синтаксичний та формально-синтаксичний аспекти дієслівної перехідності, тобто зумовлену семантикою дієслівного предиката об'єкту валентність, яку реалізує об'єктна синтаксема, з якою співвідноситься позиція придієслівного другорядного члена речення» [4: 247]. Отже, в основу виокремлення цієї дієслівної категорії покладено валентнісні та значеннєві ознаки дієслів, здатність чи нездатність дії, вираженої дієсловом, поширюватися чи не поширюватися на об'єкт, ужитий у валентно зумовленій об'єктній позиції. При цьому визначено і допоміжний засіб розрізнення перехідних / неперехідних дієслів, так звані «словотворчі маркери»: суфікси **-і-**, **-ну-**, **-а-** у відад'єктивних дієсловах і постфікс **-ся** як показники неперехідності (на зразок *біліти*, *худнути*, *ближчати*; *вітатися*), а також суфікси, що вказують на перехідність, — **-и-** (у відад'єктивних дієсловах — *біліти*, *синіти*) та **-ува-** і похідні від нього **-ізува-** / **-изува-**, **-ірува-** / **-ирува-**, **-фікува-** (в оформленні основ іншомовних слів — *делегувати*, *телефонізувати* тощо). Саме ці характеристики дають підстави вченим вважати категорію перехідності / неперехідності, як і категорію стану, міжрівневою, *морфолого-словотвірно-синтаксичною* [4: 250].

Спостерігаємо розбіжності у поглядах українських мовознавців, як уже зазначалося, і щодо визначення граматичного статусу категорії *виду*, представленої членами видової пари (дієсловами доконаного і недоконаного виду), які традиційно розглядають як форми того самого слова, а відтак категорії виду надають статус словозмінної [17: 338–339; 18: 270; 20: 117]. Цю категорію кваліфікують і як несловозмінну морфологічну [19: 364], водночас зазначають, що між компонентами граматичного видоутворення «існує повна лексико-семантична єдність» [там само: 367]. В. Русанівський, аналізуючи часове співвідношення між формами доконаного і недоконаного виду, дійшов висновку, що «у видовій парі переплелася взаємозалежність словотвору і морфології, що говорить про незавершеність процесу граматикалізації виду. Формування всіх морфологічних моделей обов'язково проходить стадію словотворення, а остаточне їх становлення закріплюється в синтаксисі» [1: 194]. І. Вихованець спростував абсолютно словозмінний статус категорії виду і визначив її як класифікаційну, словотвірну, що спрямована у словотвір як у межах морфологічної, так і лексичної деривації [3: 102–103]. За спостереженням ученого, видове протиставлення обмежено реалізується в межах тієї самої лексеми, хоча, справді, частина дієслів може утворювати видові пари семантично наближені до словоформ того самого слова. Тому вчений запропонував розмежувати видові протиставлення словозмінного типу (морфологічну деривацію) і словотвірного (лексичну деривацію), але в обох випадках, за його визначенням, категорія виду спрямована в словотвір [4: 226]. Словозмінну і класифікаційну (словотвірну) сутність у цій категорії виявив і А. Загнітко: словозмінна сутність ґрунтується на граматичних формах того самого слова, а класифікаційна — на різних лексемах, а також на частково різних — частково тотожних, що уможливлено видовою кореляцією як результатом лексико-семантичної варіативності протиставлюваних компонентів видової пари [9: 215–216; див. також: 4: 226]. Отже, у наукових дослідженнях, що ґрунтуються на засадах категорійної граматики, в результаті співвідношення словозмінного і словотвірного видотворення скориговано статус категорії виду, зокрема кваліфіковано як морфологічну категорію *мішаного словозмінно-словотвірного типу* [4: 226].

Із категорією виду тісно пов'язують й інші загальнодієслівні, або власне-дієслівні, морфологічні категорії — *часу* і *способу*, які виконують предикативну роль у конструюванні основної синтаксичної одиниці — речення та мають суто морфологічне вираження. Як у традиційній граматиці, так і в новітніх дослідженнях немає розходжень у поглядах учених на кваліфікацію цих категорій як словозмінних, оскільки кожна з них, справді, об'єднує у своєму грамемному складі форми дієслів з тотожним лексичним значенням, що розрізняються лише семантикою цих категорій у межах кожної з них.

Існують певні розходження щодо визначення семантичного змісту категорії часу. Традиційно його визначають як відношення дії, процесу чи стану до моменту мовлення, що реалізується у взаємопов'язаних

різновидах значення: до моменту мовлення, одночасно з ним і після нього, тобто йдеться про часову послідовність дій стосовно моменту мовлення [17: 367; 13: 181; 18: 282; 19: 377]. Проте, як зауважує К. Горденська, з моментом мовлення співвідносяться не самі дії, процеси чи стани, що відбуваються в об'єктивній дійсності. З часовим орієнтиром їх співвідносить мовець, повідомляючи про них як реальні факти. Водночас він може висловлювати і свою оцінку можливості чи неможливості в майбутньому реалізації дій, процесів, станів, що на момент мовлення не є реальними. Це спостереження дало підстави дослідниці скоригувати семантичний зміст категорії часу та визначити його як «відношення реальної з погляду мовця дії або реального, на його думку, процесу чи стану до моменту мовлення» [5: 42]. На думку К. Горденської, якщо співвідносити з моментом мовлення дії, процеси, стани, що є реальними поза мовцем, то тоді категорія часу може бути представлена як двочленна — лише формами *минулого* і *теперішнього* часу, а форми *майбутнього* часу мають бути виведені з графемного складу цієї категорії як нереальні. Це дало підстави деяким ученим графему майбутнього часу розглядати у складі категорії способу як вияв суб'єктивної модальності [там само: 40; див. також 4: 253]. І. Вихованець кваліфікував майбутній час як *з'єднувальну ланку* між категоріями часу і способу, виділивши в ньому сему реальності, за якою графема майбутнього часу належить до граматичної категорії часу, і сему ірреальності, за якою вона входить до категорії способу [19: 395; 4: 253].

Спосіб як граматична категорія, що передає різні модальні відтінки дії, за спостереженням В. Русанівського, знаходить відображення і в морфології, і в синтаксисі, і в лексиці [15: 304]. Значення виокремлюваних графем цієї категорії передається морфологічними і морфолого-синтаксичними засобами [там само].

Традиційно категорію способу визначають як тричленну, виокремлюючи *дійсний*, *умовний* і *наказовий* спосіб [19: 373; 18: 280; 13: 189; 6: 191]. Однак, зважаючи на те, що форми дійсного способу збігаються з часовими, дублюють їх формами теперішнього, минулого і майбутнього часу, у новітніх дослідженнях графему дійсного способу вилучено з графемного складу категорії способу і представлено як двочленну [4: 96; 5: 42]. Триграмемну категорію способу В. Русанівський доповнив графемами *спонукального* і *бажального* способу [17: 387; 1: 232], у яких виявлено послаблену або нейтралізовану апелятивність, на відміну від графем наказового способу з високим ступенем апелятивності [4: 257]. Представники новітніх поглядів на графемний склад категорії способу виокремлюють опозицію чотирьох графем: *умовного*, *наказового*, *спонукального* і *бажального* способу [4: 257–262]. У дослідженнях функційно-категорійного спрямування значну увагу приділено також висвітленню проблеми транспозиції часових і способових форм, що значною мірою розширює наші уявлення про функціональне призначення взаємопов'язаних дієслівних категорій часу і способу [4: 255–256; 263]. У монографії «Структура українського дієслова»

В. Русанівський зазначав, що у дієслові поява нових граматичних категорій не засвідчена [15: 304], однак на сьогодні це не так.

До традиційно виокремлюваних граматичних категорій дієслова у сучасних дослідженнях порівняно недавно додано категорію *валентності* [3: 107-114; 4: 269-272], з якою пов'язані не морфологічні, а синтаксичні характеристики слова. З морфологією її пов'яже лише те, що головним носієм валентності є дієслово як морфологічний клас слів, інші частини мови набувають цих властивостей у зв'язку з дієсловом. Виокремлення цієї категорії ґрунтується на семантично передбачуваний сполучуваності опорного дієслова з іншими семантично залежними словами, тож ця категорія прогнозує семантико-синтаксичну структуру речення, що дало підстави вченим кваліфікувати її як міжрівневу, *семантико-синтаксичну* категорію [4: 269].

Позадискусійним залишається питання функціонування у сфері дієслова похідних невластне-дієслівних (у сучасному термінологічному вираженні) категорій *особи, числа і роду*. Доповненням до їхньої кваліфікації в новітніх дослідженнях може бути хіба що визначення категорії роду як найпериферійнішої в системі дієслівних категорій, що зумовлено її периферійністю і в системі іменника, де вона має класифікаційний характер, а в дієслові абсолютно словозмінний та функціонує як категорія з формально-граматичним змістом [4: 265].

Отже, порівнюючи погляди вчених на систему дієслівних граматичних категорій, ми дійшли висновку, що у зв'язку з утвердженням у сучасному українському мовознавстві функційно-категорійного підходу до вивчення мовних явищ відбулися кардинальні зміни у визначенні складу і кваліфікації статусу окремих дієслівних категорій, а також їхнього графемного складу; розмежовано типи граматичних категорій із урахуванням функціонального призначення в граматичній структурі мови; визначено їхню взаємодію, взаємозумовленість і взаємопроникнення, на основі чого деяким із них надано статус міжрівневих.

Поєднання різних підходів до пізнаваного об'єкта дослідження, постійне розширення кола фактів, їх узагальнення й теоретичне обґрунтування — все це сприяє всебічному, комплексному з'ясуванню його сутності. Звичайно, зміна поглядів, нове розуміння і визначення понять і категорій не могло бути прийнятим відразу, воно мало пройти перевірку, знайти теоретичне і практичне підтвердження, щоб відповідати сучасній концепції граматичної будови мови.

Використовуючи новітні здобутки вчених у вивченні граматичного ладу мови, викладачам вишів слід активніше впроваджувати їх у навчальний процес, тим самим на основі переконливих фактів стимулювати майбутніх філологів до творчого сприймання і розв'язання дискусійних проблем, усуваючи ті суперечності, які існують між «традиційним» і «науковим» підходами у вивченні мовних явищ.

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія. — К.: Либідь, 1993. — 336 с.

2. Білецький А. Мовознавство у школі // Урок української. — 2004. — № 4. — С. 41–42.
3. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К.: Наук. думка, 1988. — 256 с.
4. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. — К.: Пульсари, 2004. — 398 с.
5. Городенська К.Г. Онтологічні параметри граматичних категорій способу та часу // Мовознавство. — 1997. — №1 — с. 40–42.
6. Горпиниш В.О. Морфологія української мови: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. — К.: Академія, 2004. — 335 с.
7. Жовтоброх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. — К.: Вища шк., 1972. — Вид. 4-е. — 425 с.
8. Загітко А.П. Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії): Автореф. дис... докт. філол. наук. — К., 1992. — 38 с.
9. Загітко А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. — Донецьк: ДонДУ, 1996. — 435 С.
10. Кадолицева Л.О. Сучасні методологічні засади мовознавчої освіти // Українське мовознавство. — Вип. 17. — К., 1990. — с. 3–8.
11. Костусяк Н.М. Категорія ступенів порівняння у граматичній системі української мови: Автореф. дис... канд. філол. наук. — К., 1998. — 20 с.
12. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови. — Вид. друге. — Вінниця: Поділля — 2000. — 2003. — 463 с.
13. Леонова М.В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія — К.: Вища шк., 1983. — 262 с.
14. Русанівський В.М. Порівняльно-типологічна характеристика дієслівного стану в сучасних слов'янських літературних мовах // Доповіді рад. делегації на VI Міжнар. з'їзді славистів (Прага). — К., 1968 — 37 с.
15. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. — К.: Наук. думка, 1971. — 315 с.
16. Русанівський В.М. Граматична категорія // Українська мова. Енциклопедія. — К., 2004. — вид. 2-е. — 818 с.
17. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за ред. І.К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1969. — 583 с.
18. Сучасна українська літературна мова / за ред. М.Я. Плющ. — К.: Вища шк., 2001. — 319 с.
19. Сучасна українська літературна мова / за ред. А.П. Грищенка. — К.: Вища шк., 2002. — 439 с.
20. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис: Підручник. — К.: Знання, 2010. — 374 с.

Kateryna Symonova (Kyiv)

GRAMMATICAL CATEGORIES OF VERB: MAIN APPROACHES TO STUDYING

The article deals with two arctic approaches to the grammatical categories of verb in modern Ukrainian linguistics – traditional (or normatively-descriptive) and newest (or functionally-categorical). Attention is concentrated on disputable questions, that relate to determination of status of verbal categories in the grammatical structure of language, their amount and grammemical composition.

Key words: verb, grammatical (morphological) category, actually-verbal categories, non-actually-verbal categories, interlevel categories.